

seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava

milan župančić

institut za društvena
istraživanja
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, hrvatska

primljeno srpnja 1991.

Seljaštvo i obiteljska poljoprivredna gospodarstva središnji su pojmovi u ovome napisu s ciljem da se osvijetle i analiziraju bitne dimenzije procesa transformacije seljaštva i modernizacije seljačkih gospodarstava u recentnom razdoblju u nas. Autor se oslanjao na relevantnu teorijsku literaturu te dosadašnja istraživanja ovoga fenomena što ih je provodio IDIS, posebice na rezultate empirijskog istraživanja "Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj". To su najnoviji, premda fragmentarni podaci o promjenama određenih obilježja seljačkih gospodarstava.

1. seljaštvo kao način života i socijalna klasa u suvremenom društvu

→ Mnogo je napora učinjeno i još uvijek se čini da bi se objasnilo i odredilo bit seljaštva, potpunije odgovorilo na pitanje što je to seljački način života, seljačko gospodarstvo i seljačka ekonomija, te utvrdilo koje su to osnovne determinante seljačkog načina života. Odgovori na ta pitanja znatno se razlikuju, i uopće je teško doći do zadovoljavajućeg rješenja, na teorijski relevantne odgovore i definicije u okviru ekonomije, sociologije i antropologije. Neki su autori pokušali sa vrlo širokim generalizacijama, kao što su antropolozi R. Redfield i A. Kroeber. Tako Kroeber tvrdi da "seljaci konstituiraju parcijalna društva s parcijalnom kulturom", dok R. Redfield nalazi sličnosti među seljaštvom cijeloga svijeta, tvrdeći da je seljaštvo tip bez lokalizacije: "Seljačko društvo i kultura imaju nečeg generičkog u sebi. Ono je vrsta ljudskog poretka s izvjesnom sličnošću širom svijeta." (Redfield, 1963: 25; Kroeber, 1948: 284).

Drugi opet polaze od vrlo uskih i utilitarnih definicija. Po R. Firthu termin "seljak" ima ekonomske referencije, a pod seljačkom ekonomijom podrazumijeva "sistem sitnih proizvođača sa jednostavnom tehnologijom i opremom, orijentiranih na vlastito održavanje (Firth, 1951: 30). Sličnog je dometa i sljedeća definicija: "Seljaci su ruralni kultivatori koji obrađuju zemlju i gaje stoku, ali za razliku od komercijalnih američkih farmera, oni rade za zadovoljavanje potreba domaćinstava a ne radi stjecanja profita." (Wolf, 1966: 2-4).

Znatno su sadržajnije, plodonosnije i šire analitičko-sintetičke definicije seljaštva i seljačkog društva T. Shanina i H. Mendrasa, nastale u posljednjih dvadesetak godina. One pokušavaju reći što je bitno, opće i repetitivno za razumijevanje seljaštva, olakšavaju ulaz u šire teorijske sheme i sisteme. Međutim, oni dodaju i mnoštvo posebnih,

prostorno i vremenski određenih elemenata, što omogućuje prepoznavanje i razumijevanje seljaštva u različitim situacijama i određenjima.

Prema Shaninu pet je definitornih karakteristika odlučujuće za određivanje seljaštva. To su: 1) odnos prema zemlji i specifičan karakter seljačke proizvodnje; 2) porodično gospodarstvo kao osnovna jedinica seljačkog vlasništva, proizvodnje, potrošnje i društvenog života; 3) značaj zanimanja za određivanje društvenog položaja, uloge i ličnosti seljaka; 4) autarkičnost cjelokupne seoske strukture; 5) shvaćanje seljaštva kao predindustrijskog entiteta (Shanin, 1967: 26-28).

Razmotrimo li malo pobliže ove oznake i elemente cjelovite definicije seljaštva, zapaziti ćemo ovo:

- 1) Posjedovanje zemlje neophodan je i dovoljan preduvjet za obavljanje zanimanja i ono figurira kao "ulaznica" u seljaštvo. Istodobno, položaj u seoskoj hijerarhiji uvelike je određen veličinom posjeda. Zemljišno vlasništvo određuje se kao "društveno priznato pravo u posjedovanju i korištenju zemlje", a to se pravo najčešće javlja kao "običajem određen porodični posjed" ili "formalizirano zakonsko vlasništvo". Marksistički inspirirani teoretičari ovdje dodaju da je vlasništvo bitan činilac koji određuje mjesto pojedinca u društvenoj strukturi, te kriterij društvene diferenciranosti. Poseban su problem razlike unutar samoga seljačkog društva. Odnosi li se pojam "seljak" i na tako različite imovinske i klasne kategorije kao što su "grossbauer" i "kleinbauer", "gazda" i "nadničar" (koji je najčešće i sam posjednik manjeg komadička zemljišta), "zemljoposjednik" i "zakupac"?
- 2) Obiteljsko gospodarstvo osnovna je jedinica seljačkog vlasništva, proizvodnje, potrošnje i društvenog života i ono određuje granice proizvodnji ali i gustoći i koncentraciji stanovništva. Tu se pojedinac, obitelj i gospodarstvo pojavljuju kao nedjeljiva cjelina. Samo gospodarstvo ima oblik proizvođačke i potrošačke jedinice - a u toj ravnoteži neki vide i specifičnu crtu seljačke ekonomije. Kako proizvodi s vlastitog gospodarstva podmiruju osnovne potrebe seljačke porodice, to omogućuje da seljačka društva mogu egzistirati izolirano i nezavisno od drugih društava. Posebno treba spomenuti stabilnost seljačkog domaćinstva i njegovu sposobnost održanja u krizama i društvenim poremećajima. Porodica čini proizvodni tim gospodarstva. Starješina domaćinstva pojavljuje se više kao organizator nego kao vlasnik porodičnog imanja. Porodična solidarnost jest onaj okvir za međusobnu pomoć, kontrolu i socijalizaciju, dok su individualistički porivi i osobna osjećanja podređeni zahtjevima porodičnog ponašanja.
- 3) Poznata je i prihvaćena činjenica da zanimanje presudno utječe na društveni položaj, uloge i osobine ličnosti. Zanimanje seljaka prilično je neodređeno i ima posve specifičan karakter. Osobitosti seljačkog zanimanja ogledaju se u obavljanju širokog kruga poslova i funkcija, a sama specijalizacija i podjela rada vrlo je slaba. I u industrijaliziranim poljoprivredama seljaku ostaju mnoge operacije i poslovi koji se ne mogu mehanizirati. Sve se to reflektira i na proces socijalizacije i pripremu mladih za nasljeđivanje i obavljanje poljoprivrednog zanimanja, koji se najčešće odvija unutar porodičnog okvira.
- 4) Seoska struktura, po Shaninu, više od samoga porodičnog gospodarstva izražava specifične karakteristike određenog razdoblja i konkretnih uvjeta. Unutar seoske zajednice seljak dosiže visok stupanj samodovoljnosti. Nabava i dioba zemlje, sklapanje brakova, religiozne potrebe, društvenost, akcije od zajedničkog interesa - sve te potrebe podmiruju se u okvirima sela. Sličnost životnog iskustva, nužnost međusobnih odnosa bez anonimnosti, elementi su koji određuju jednu konformističku kulturu ili, kako to Shanin primjećuje, selo je seljakov svijet.
- 5) Najposlije, seljaštvo je bitno predindustrijski entitet, koji u suvremeno društvo unosi mnogobrojne specifične i zastarjele elemente proizvodnje, ponašanja i kulture. To posebno ističe i H. Mendras pokušavajući da vremenski i prostorno preciznije limitira granice seljačkog društva. Vremenska dimenzija seljačkog društva smještena je u prostor Zapadne Evrope između 1000. i 2000. godine, sve dok konačan trijumf industrijskog društva ne prekine koegzistenciju seljačkog i globalnog društva

(Mendras, 1987: 20-30). Tu je sam Mendras "evropocentrist" koji je na evropski zapad smjestio "pravo" seljačko društvo, tražeći u drugim civilizacijama i epohama strukturne kopije toga modela. Samo industrijsko društvo razara seljačko društvo, a seljaka pretvara u poljoprivrednika, jednu od profesija u ambijentu industrijskog društva.

2. razvojne etape našeg seljaštva u razdoblju industrijalizacije i modernizacije sela

Najznačajnije razvojne etape našeg seljaštva mogu se najbolje obuhvatiti i analizirati njegovim situiranjem u kontekst širih društvenih promjena kroz koje je prošlo naše društvo. Suvremeno seljaštvo treba promatrati u tom sklopu, jer se radi o društvenoj grupi koja je bila pretežno objekt a ne subjekt tih procesa i promjena, a bitni se društveni procesi uvijek zbivaju na razini globalnoga društva.

Poslijeratni razvojni projekt jugoslavenskog društva polazi od odlučujućeg forsiranja industrijalizacije kao metode ekonomskog razvoja, transformacije društva u urbano-industrijskom pravcu, a selo i poljoprivreda su u tome sekundaran sektor. Pritom se implicira da bi i poljoprivreda trebala postati industrijalizirana, s osloncem na krupna društvena gospodarstva (kombinate), a seljačka bi gospodarstva različitim oblicima suradnje i integracije s različitim subjektima društvene privrede i institucijama globalnog društva postupno prerasla u viši oblik rada, privređivanja i organizacije društvenog života.

Ovaj se projekt tek djelomično realizirao, ali uz ozbiljne društvene poremećaje i različite disfunkcionalne efekte. Osnovne razvojne etape našega društva u kontekstu naznačene teme, moguće je odrediti na više načina. Čini se da je ipak najprikladnija podjela koja slijedi krupne promjene u broju i poziciji seljaštva i načine njihova integriranja u globalno društvo. Tako kod V.Puljiza (1988: 10-16) nalazimo ovu periodizaciju: razdoblje etatiističko-administrativnog socijalizma, kada poljoprivreda i selo služe kao izvor prvobitne socijalističke akumulacije; razdoblje između 1953. i kraja šezdesetih koje je obilježeno absentizmom industrijalizacije i masovnim prijelazom radne snage iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti; slijede sedamdesete, vrijeme stanovite liberalizacije u selu i u politici prema individualnim gospodarstvima, a to je i vrijeme ekonomskog prosperiteta u društvu i povoljnijeg položaja seljaštva; četvrto razdoblje u znaku je duboke socijalne i ekonomske krize, vrijeme preispitivanja cjelokupne politike prema selu, konstatiranja zapostavljenosti individualnog sektora poljoprivrede i traženja većeg oslonca na razne resurse u selu. Ova je podjela naravno shematska, ali dojmljivo oslikava značajke pojedinih etapa i različite zaokrete u društvu i selu.

Prije no što pristupimo osvjetljavanju različitih etapa u položaju i ulozi seljaštva u društvenom poslijeratnom razvoju, potrebno je barem ukratko naznačiti najvažnije karakteristike naslijedenog stanja.

Naše predratno društvo karakterizirao je visoki udio seljaštva u društvenoj strukturi (oko 75%) i dominacija sitnoagrarne strukture u poljoprivredi, s autarkičnim seljačkim posjedom i velikom agrarnom prenapučenosti. Bili smo jedna od "najseljčkijih" zemalja u Evropi, u kojoj dominira relativno homogena siromašna klasa seljaštva i gdje "zemlja nije mogla ishraniti sve one na njoj rođene" (Livada, 1988). Sociološka slika i prikaz različitih ekonomskih, socijalnih i kulturnih karakteristika našega predratnog sela i njegove zaostalosti može se vidjeti u mnogim radovima naših sociologa.

Na nimalo zavidno naslijede nadovezuje se poslijeratno razdoblje početne industrijalizacije, koja je uglavnom izvedena s osloncem na seljaštvo. Sredstva potrebna za industrijalizaciju prikupljaju se od seljaštva i iz poljoprivrede kao dominirajuće proizvodne djelatnosti. Prvobitna socijalistička akumulacija implicira različite mjere državne prinude i snažnog intervencionizma: nerazmjernost cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda radi opskrbe gradskog stanovništva, mobilizacija seljaštva na izgradnju industrijskih i infrastrukturnih objekata i sl. To je i razdoblje kolektivizacije i nasilnog pokušaja brze i radikalne socijalizacije seljačke

poljoprivrede koja je dala vrlo loše ekonomske rezultate, a dovela i do veoma ozbiljnih konflikata sa seljaštvom. S druge strane, agrarna reforma u neposredno poslijeratnom razdoblju i podjela zemlje seljacima zadovoljila je aspiracije seljačke sirotinje za zemljom te osigurala učvršćenje novog poretka u selu.

Drugo razdoblje u odnosima društva i seljaštva smješteno je između 1953. i druge polovine šezdesetih godina, a to je vrijeme napuštanja kolektivizacije, ublažavanja nepovoljnog položaja poljoprivrede i ukidanja raznih mjera državnog dirigiranja u selu. To je vrijeme intenzivne industrijalizacije kada gomile seljaštva napuštaju poljoprivredu i zapošljavaju se u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima. Istodobno dolazi do tehnološkog i tehničkog unapređenja i moderniziranja poljoprivrede, tržišne ekspanzije individualnih gospodarstava. Tada su, a naročito u razdoblju 1957-1961. visoke stope rasta poljoprivredne proizvodnje, tako da mnogi to razdoblje smatraju najuspješnijim u cijelom poraću. U drugoj polovini pedesetih godina koncipirana je nova agrarna politika, koja počiva na razvoju zadrugarstva i kooperacije, a osnovna joj je strategija postupno podružljavanje poljoprivrede u zavisnosti od ukupnog razvoja i preobražaja društva. Individualno se gospodarstvo stabilizira u uvjetima pravne i ekonomske sigurnosti. Široko su otvoreni kanali socijalne mobilnosti seljaštva, koje naročito koristi seoska omladina. Dok je u početku prevladavala direktna deagrarizacija, odnosno direktno zapošljavanje nekvalificirane radne snage iz sela u nepoljoprivredne djelatnosti, kasnije sve više dominira indirektna deagrarizacija, tj. prelazak obrazovane i kvalificirane radne snage u industriju i gradski ambijent. Ukupan broj poljoprivrednog stanovništva smanjio se od 65% u 1948. na 43,9% u 1961, da bi u 1971. seljaštvo palo na 30,2%. Ti podaci govore o golemom transferu poljoprivrednika u nepoljoprivredne djelatnosti, o temeljitoj preobrazbi u pravcu industrijsko-urbanog profiliranja cjelokupnog društva. Ipak, treba spomenuti da je deagrarizacija u nas uglavnom polovična. Seoska populacija zapošljava se izvan posjeda, ali ostaje na njemu živjeti i dopunski privređivati. To je osnova stvaranja tzv. radnika-seljaka, fluidnog i prijelaznog sloja u dihotomnoj urbano-ruralnoj podjeli. Tako sve više jačaju i postaju značajnima prihodi izvan poljoprivrede, a na značaju gubi klasična diferencijacija seljaštva prema veličini posjeda i posjedovanja drugih sredstava rada i izvorima prihoda koje ostvaruje domaćinstvo. Ukratko, ovo razdoblje obilježeno je okretanjem seljaštva prema industrijskim zanimanjima i slabljenjem tradicionalno-agrarnih vrednota i aspiracija vezanih uz zemlju i obiteljsko gospodarstvo.

Razdoblje ekonomskog prosperiteta u sedamdesetim godinama obilježavaju neki novi momenti u odnosima društva i seljaštva. Osnovni socijalno-ekonomski fenomen našeg sela jest simbioza poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti koja se ostvaruje u seoskim domaćinstvima. To je utjecalo da se, unatoč rapidnom smanjenju poljoprivrednog stanovništva, nije smanjio broj poljoprivrednih gospodarstava, fenomen koji nije zabilježen u razvijenim zemljama. Došlo je i do izrazito brze tehnološke modernizacije individualnog sektora, jer je seljačkim gospodarstvima omogućena nabava modernih sredstava rada i opreme (što je ranije bilo zabranjeno). Od 1967, kada je ukinuta zabrana nabavke suvremenih strojeva, svjedoci smo impresivnog rasta mehanizacije na seljačkim posjedima. Time je omogućeno osamostaljivanje individualnih gospodarstava od društvenih subjekata, kao što su zadruge i kombinati, ali je porasla ovisnost seljaštva o drugim faktorima u socijalno-ekonomskoj okolini. Sve veća količina kupljenih sredstava rada utjecala je na poskupljenje poljoprivredne proizvodnje, jer nije došlo do racionalizacije korištenja drugih faktora - do porasta posjeda po veličini, do umješnijeg upravljanja, tržišne adaptacije i sl. U prosperitetnim sedamdesetim godinama i dalje je opadalo značenje zemljišnog posjeda, a raslo značenje nepoljoprivrednih dohodaka. Čini se da je u tom razdoblju propuštena prilika da se izdiferencira i potakne jedan uži sloj sposobnih i vitalnih poljoprivrednika koji bi postali nosiocima moderne visokoproduktivne poljoprivrede. Tome su vjerojatno pridonijele i ideološke predrasude prema seljaštvu, koje su blokirale neke nužne mjere u tom pravcu - podizanje zemljišnog maksimuma, orijentaciju na tzv. mini-farme i slično.

Za ovo je razdoblje karakteristična osjetna preobrazba i civilizacijski napredak sela. Širenjem novih urbanih infrastrukturnih sistema u selo (kao što su moderne saobraćajnice, uvođenje vodovoda, kanalizacije, telefonije), selo se modernizira, a tome pridonosi i adekvatna opremljenost gospodarstava i domaćinstava suvremenim sredstvima rada. Ujedno je došlo i do nove revalorizacije sela kao mjesta življenja. Kako su osnovne urbane tekovine postale pristupačne i seoskom stanovništvu, oslabio je "mit grada", a otkrivene su i mnoge prednosti življenja u selu.

Razdoblje krize u osamdesetim godinama na nov način aktualizira probleme seljaštva i sela. U krizi se ponovo "otkriva" značenje zemljišnog posjeda, potiče se orijentacija na bolje korištenje raspoloživih resursa u selu, ali jača i društveni pritisak na poljoprivredu kojoj se pokušava nametnuti uloga "opskrbnika" stanovništva po povoljnim uvjetima. No neovisno o društvu i trajanju krize, deagrarizacija se nastavlja, tako da je klasično seljaštvo uglavnom nestalo.

Sloj profesionalnih poljoprivrednika sposobnih za efikasnu i modernu poljoprivredu, koja može supstituirati neefikasnu seljačku proizvodnju s malih gospodarstava, još uvijek je malobrojna i vrlo se teško stvara mreža modernih poljoprivrednih gospodarstava. U seoskoj strukturi dominira poluseljaštvo, koje je našlo svoje mjesto u strukturi globalnog društva, "spajajući u sebi niskoproduktivnu industriju i isto takvu poljoprivredu. To poluseljaštvo je u neku ruku metafora ukupnog jugoslavenskog poslijeratnog razvoja" (Puljiz, 1988: 19).

3. razvojne tendencije obiteljskog gospodarstva

Premda se seljačko gospodarstvo, kao oblik organizacije rada i života u seljačkoj poljoprivredi, pokazuju na prvi pogled veoma jednostavnim, a struktura mu i funkcioniranje čine se vrlo preglednim, ono je zapravo vrlo složena ekonomska i socijalna institucija, konglomerat vrlo različitih oblika proizvodnje - od naturalne, sitnorobne do potpuno tržišne sa vrlo visokom specijalizacijom. Jer, kako to rezimiraju V. Radomirović, "seljačko gazdinstvo je narodna privreda u minijaturi - embrion koji ima sve organe razvijenog organizma. Ono je jednostavni živi organizam: prosto ali samo sebi skoro dovoljno" (Radomirović, 1976: 38). Prema istom autoru seljačko gospodarstvo ima tri sistemska elementa: a) domaćinstvo, odnosno porodicu kao potrošačku zajednicu; b) gospodarstvo kao proizvodnu jedinicu i c) zemljišni posjed i druga sredstva za proizvodnju. Po tom shvaćanju nije ispravno miješati pojam gospodarstva (ekonomske jedinice) s posjedom koji je samo socijalno-pravna institucija.

U nas se poljoprivredno gospodarstvo privatnih poljoprivrednika približe označuje kao "seljačko", "obiteljsko", "inokosno", da bi se razlikovalo od krupnih društvenih gospodarstava. Već neki od tih termina impliciraju da se seljački posjed razvio iz kolektivnog vlasništva i različitih oblika vezanosti za širu srodničko-teritorijalnu grupu. Seljačko gospodarstvo kao zasebna ekonomska cjelina, s određenim stupnjem proizvodne autonomije, postoji i prije kapitalizma. Kapitalizam oslobađa seljaka i seljački posjed od formalno-pravnih ograničenja i odnosa zavisnosti, ali ga istodobno uvodi u robno-novčane odnose i podvrgava raznim ekonomskim i drugim limitima. Dobro je poznato kako su golemi bili seljački dugovi u predratnoj Jugoslaviji. To je završilo otpisom dugova i izvanekonomskim razduživanjem seljaštva. Potpuno je ispravna tvrdnja M. Mirkovića da kada je zemljišno vlasništvo postalo najpotpunije s pravnog aspekta, ono je ekonomski i stvarno značilo za seljaka najmanje. Seljačko gospodarstvo je najduže funkcioniralo u uvjetima proizvodne i potrošačke autarkije, što je posljedica nerazvijenosti društva, ali i inherentnih osobina samoga obiteljskog posjeda. Veza između proizvodnje i potrošnje, te između rada i života, ovdje je neposredna i neposredovana, jer su sjedinjeni ekonomski i društveni činioći. Bavljenje poljoprivredom omogućava reprodukciju seljačke porodice kao privatno-vlasničke i proizvodne radne grupe, a posjed kao porodična baština prelazi s koljena na koljeno. Ekonomska reprodukcija

gospodarstva ovisi o demografskoj reprodukciji, prema tzv. "liniji sudbine seljačke porodice" (H. Oswald).

Osnovna problemska definicija seljačkog gospodarstva najčešće se izvodi iz Čajanovljeve teorije seljačke privrede, koja se temelji na radu seljačke porodice, koja ne zapošljava najamne radnike već se pretežno koristi radom svojih članova. Na podlozi te teorije T. Bergmann vidi osnovne značajke porodičnog gospodarstva u slijedećem: a) gospodarstvo se ne prodaje, odnosno kupuje, već se nasljeđuje; b) institut nasljeđivanja proizlazi iz potreba održanja gospodarstva; c) seljaci ne posluju posve ekonomski, nego je njihovo gospodarenje često neracionalno; d) potencijal radne snage na gospodarstvu vrlo je fleksibilan i povezan je sa strukturom porodice, oviseći o spolu i dobi svojih članova (Bergmann, 1970: 71).

Postoji opća suglasnost da u funkcioniranju i održavanju seljačkog gospodarstva ravnopravnu ulogu imaju ekonomski i socijalni činioci: od nasljeđivanja baštine i održanja patrimonija do statusnog položaja seljačke porodice i njezina ugleda u seoskoj zajednici. U stanovitom smislu zemljišni posjed vlada porodicom i upravlja sudbinom pojedinih njezinih članova. Vlasništvo je kamen-temeljac obitelji kao proizvodne grupe, grupe s vlastitim subjektivitetom koji često potire ili se suprotstavlja subjektivitetu pojedinoga svog člana. Privatno vlasništvo nad zemljom i ostalim sredstvima rada kao i sigurnost u nasljeđivanju posjeda, dva su elementa oko kojih se formira određena ideologija i način života seljačke porodice i seljačkog društva. Ovakva predodžba o porodičnom gospodarstvu u osnovi odgovora jednoj stabilnoj fazi društvenog razvoja, koju možemo označiti predindustrijskim društvom. Industrijsko društvo s izrazitom tehnološkom i društvenom dinamikom, s razvijenom tržišnom privredom, zakonito dovodi u pitanje funkcioniranje prije opisanog modela porodične poljoprivrede. Najrazvijeniju ulogu i djelovanje pritom imaju proizvodno-tehničke inovacije i rješenja. Uvođenje mehanizacije u zemljoradnji i transportu, novi strojevi i metode rada u stočarstvu, dovode do velikog povećanja proizvodnosti rada i povećavaju radne kapacitete gospodarstva, neovisno o radnoj snazi domaćinstva. Time porodično gospodarstvo i vlastita radna snaga gubi na važnosti, a kapital (umjesto živog rada) dobiva. Kvantiteta i kvaliteta rada sve više ovisi o tehničkim a manje o ljudskim faktorima (ne potcjenjujući pritom važnost obrazovanja, kompetentnosti i vještine proizvođača u agraru). Značaj proizvodnog faktora i njihov međusobni odnos neprestano se mijenja, a to unosi perturbacije i neizvjesnost u upravljanje seljačkim gospodarstvom. Osim tehničko-tehnoloških promjena u seoskom su društvu značajne i socijalne i demografske promjene. Obitelj, uz posjed, drugi važan element seljačke privrede, također slijedi promjene u širem društvu. Veličina obitelji, odnosi među njezinim članovima, norme ponašanja i uzori, tendiraju obrascima gradske obitelji. Naročito su mladi skloni oponašanju i prihvaćanju drukčijih stilova života. Seljanke sve više žele malu obitelj, nuklearnu, u kojoj bi živjele najviše dvije generacije. Porodica je sve manje radna i životna zajednica, a sve se više priklanja obrascu partnerstva. U sukobu su interesi gospodarstva kao proizvodne i potrošačke cjeline, i individualni interesi pojedinih članova i generacija. Krajnja konzekvenca jest tzv. jednočlano gospodarstvo (domaćin ili gospodar imanja kao radna snaga). Kada nema nasljednika, onda nema ni pomoćnika, sugovornika, a nedostaje i unutrašnji motiv za modernizaciju - kako primjećuje T. Bergmann. Visoki su i rizici modernizacije: u suvremenoj poljoprivredi iznos kapitala po gospodarstvu ili po radnoj snazi jednak je a često i viši od onoga u industriji. Istodobno financijski i tehnički rizik koncentriran je na pojedinačno gospodarstvo, dakle na jednog čovjeka.

Ipak, najveća proturječnost između porodičnog gospodarstva i suvremenog industrijskog društva leži u tome što seljak (preciznije rečeno farmer) primjenjuje moderna industrijska rješenja i tehnike, ali ne i osnovne socijalne norme i beneficije toga društva (paritetni dohodak, mirovina, blagdan i godišnji odmori). Pred poljoprivrednika na čelu gospodarstva neprekidno se postavljaju povećani zahtjevi, kao npr. tehnička kompetentnost, sposobnost tržišnog prilagođavanja, točno kalkuliranje itd. Neprekidna

potreba za prilagodbom, težnja za modernizacijom, a to znači za profesionalnim poljoprivrednikom, vodi pretvaranju porodičnog gospodarstva u poduzeće. Modernizacija poljoprivrede zapravo je i nagovještaj kraja porodičnoga, seljačkog gospodarstva kakva smo dosad poznavali.

4. neki aspekti modernizacije seoskih gospodarstava

U ovom ćemo dijelu obraditi neke najznačajnije karakteristike i promjene unutar individualnog sektora poljoprivrede, posebno one koji se odnose na kvantitativne pokazatelje o broju i strukturi individualnih gospodarstava, opremljenost tih gospodarstava suvremenim sredstvima rada, te upozoriti na neke značajke socijalno-ekonomske strukture seljačkih gospodarstava s obzirom na zaposlenost i izvore dohotka. O nekim elementima transformacije unutarporodičnih odnosa u sferi odlučivanja govorit ćemo na osnovi anketnih podataka o distribuciji autoriteta u današnjoj seoskoj obitelji, koji na svojevrsan način reflektiraju modernizacijske tokove u suvremenom selu. Osnovni izvor podataka za analizu ovih trendova predstavljaju rezultati statističkih popisa, ali ćemo koristiti i rezultate anketnog istraživanja *Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj* što ga je proveo IDIS u toku 1989.

4.1. posjedovna struktura i opremljenost seljačkih gospodarstava

Kako individualna gospodarstva u nas posjeduju oko 80% ukupnih zemljišnih površina, a po svojoj proizvodnji čine dominantan segment naše poljoprivrede, potrebno je barem kvantitativno pokazati neke osnovne karakteristike posjedovne strukture toga sektora.

Tablica 1

Kretanje broja individualnih gospodarstava u Hrvatskoj prema veličini posjeda

Veličina posjeda u ha	1960.		1969.		1981.	
	N	%	N	%	N	%
Do 0,5	64	9,8	68	11,0	103	18,1
0,5-1	62	9,4	67	10,9	78	13,7
1-2	127	19,5	120	19,5	109	19,2
2-3	109	16,7	108	17,7	87	15,3
3-4	78	12,0	65	10,6	46	8,1
4-5	65	9,9	59	9,7	49	8,6
5-8	94	14,5	84	13,7	64	11,2
8-10	27	4,1	22	3,7	19	3,3
10 i više	27	4,1	20	3,2	15	2,8
Ukupno	653	100,0	615	100,0	569	100,0

Izvori: Popisi poljoprivrede 1960. i 1969. Statistički bilteni RZH, Popis stanovništva 1981.

Podaci iz tablice višestruko su zanimljivi. U razdoblju 1961-1981. broj individualnih gospodarstava smanjen je za 84 tisuće, što znači da je nakon dugotrajna njihova rasta započeo proces opadanja, s mogućim pozitivnim posljedicama u pogledu konsolidacije i povećanja veličine posjeda.

Ipak se takav zaključak ne može izvesti i za proteklo razdoblje. Ako detaljnije analiziramo raspoložive podatke, vidjet ćemo čak i neke suprotne tendencije. Značajno se povećava broj manjih gospodarstava, i to onih u kategoriji do 1 ha, dok se u svim ostalim posjedovnim kategorijama smanjuje broj gospodarstava. Udio gospodarstava veličine do 1 ha iznosilo je u 1960. oko 20%, da bi poraslo na približno jednu trećinu u 1981.

Agrarna struktura ima slijedeći oblik: jednu trećinu čine gospodarstva veličine do 1 ha, drugu trećinu čine posjedi do 3 ha, a u preostaloj su trećini gospodarstva veća od 3 ha. Broj gospodarstava iznad 5 ha, koja su potencijalno sposobna za veću robnu proizvodnju, u promatranom je razdoblju smanjen za jednu trećinu. Najveća gospodarstva od preko 10 ha doživjela su još veći pad: njihov je broj u tom razdoblju praktično prepolovljen. Neracionalnost našega sitnog posjeda potencirana je činjenicom da je zemljišni fond podijeljen na blizu 4,5 milijuna parcela. Prosječno gospodarstvo veličine 3,3 ha imalo je 7 parcela, a prosječna veličina parcele iznosi 0,47 ha. Usitnjenost zemljišta i dominacija sitnih posjeda u individualnoj poljoprivredi uvjetuje nisku proizvodnost rada i nedovoljnu ekonomičnost seljačke poljoprivrede. U svim ekonomski razvijenim zemljama usporedo s tehnološkom revolucijom u poljoprivredi zbivao se proces koncentracije i povećavanja posjeda. Primjerice u SAD u razdoblju 1900-1980. prosječna veličina farme povećana je sa 55 na 240 ha, a slično je i u Kanadi i Australiji. Usitnjena posjedovna struktura otežava racionalno i efikasno korištenje mehanizacije. Mehanizacija i tehnološki napredak doveli su u pitanje i dosadašnji zemljišni maksimum i sadašnju posjedovnu strukturu, jer suvremena sredstva rada traže "gospodarstvo po mjeri stroja", a ne posjed iz vremena kada je radna snaga čovjeka i radne stoke bila mjerilo veličine gospodarstva. Opremljenost individualnih gospodarstava suvremenim sredstvima rada može se vidjeti iz rezultata našega anketnog istraživanja. No potrebno je upozoriti da ovi podaci imaju samo indikativnu vrijednost, jer uzorak anketiranih gospodarstava nije reprezentativan u pogledu relevantnih tehničkih, ekonomskih i drugih karakteristika seljačkih gospodarstava. Ispitivanjem su obuhvaćena samo suvremena sredstva rada, a podaci pokazuju odgovore tipa "ima" - "nema", i to samo onih ispitanika koji su dali odgovor na pitanje o modernizaciji gospodarstva.

Tablica 2

Vlasništvo moderne gospodarske opreme

Vrsta opreme	- U %	
	Da	Ne
Traktor	77,7	22,3
Traktorska prikolica	63,5	36,5
Motokultivator	41,7	58,3
Sijačica	42,5	57,5
Kosilica	52,2	47,8
Kombajn	12,1	87,9
Vršalica	3,9	96,1
Automatska pojilica	24,4	75,6
Automatska hranilica	5,2	94,8
Aparat za mužu	15,7	84,3
Moderan staja	29,3	70,7
Moderan svinjac	26,1	73,9
Moderan živinarnik	15,2	84,8
Silos	10,7	89,3
Staklenik, plastenik	1,8	98,2

Odgovori o modernim strojevima, orudima, opremi i objektima, unatoč njihovoj nereprezentativnosti (velik broj seoskih ispitanika nije dao podatke) višestruko su zanimljivi. Oni pokazuju da ona gospodarstva koja raspolažu suvremenom mehanizacijom (približno ih je jedna trećina) ima prilično visok stupanj opremljenosti i da raspolaže raznovrsnim strojevima i aparatima za suvremenu proizvodnju. I ovi rezultati ukazuju na činjenicu, poznatu iz ranijih istraživanja: da posjedovanje traktora nije u odgovarajućoj mjeri praćeno i posjedovanjem ostalih potrebnih priključnih oruda i opreme. Prilično je povoljna situacija u pogledu suvremenih objekata i opreme za stočarsku proizvodnju. Podaci također govore da su bolje opremljena gospodarstva koja su više orijentirana na tržišnu proizvodnju, naročito skupliih i vrednijih proizvoda

(više od 68% ovih gospodarstava prodavalo je stočne proizvode; 41% prodavalo je žitarice; 22% prodaje povrće i 18% prodaju voće i grožđe).

4.2. profesionalna struktura i izvori prihoda seoskih domaćinstava

Za analizu socijalno-ekonomskih trendova važan je pokazatelj o izvorima prihoda i zaposlenosti članova seoskih domaćinstava. O tome nažalost nemamo novijih podataka, pa ćemo se poslužiti rezultatima popisa stanovništva u Hrvatskoj iz 1981 (tablica 3).

Osnovni zaključak koji se nameće iz izloženih podataka jest da je socijalna, profesionalna i ekonomska struktura seoskih domaćinstava vrlo kompleksna (i postaje sve složenija), i da se u njoj odražavaju sva proturječja modernizacijskih tokova u selu.

Tablica 3

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom - prema izvorima prihoda i aktivnosti u 1981.

Izvori prihoda i aktivnost	U tisućama	
	N	%
1. Isključivo od poljoprivrednog zanimanja	136	23,8
2. Isključivo od nepoljoprivredne djelatnosti	148	26,0
3. Isključivo od osobnih prihoda	78	13,7
4. Od poljoprivrednog i nepoljoprivrednog zanimanja	90	15,8
5. Od poljoprivrednog i nepoljoprivrednog zanimanja i osobnih prihoda	13	2,3
6. Od poljoprivrednog zanimanja i osobnih prihoda	16	2,8
7. Od nepoljoprivrednog zanimanja i osobnih prihoda	61	10,7
8. Bez aktivnih i bez osobnih prihoda	27	4,7
Ukupno	569	100,0

Izvor: Popis stanovništva 1981; Tablogrami RZS.

Zapaža se također da poljoprivrednih domaćinstava ima manje od jedne četvrtine, a da više od polovine domaćinstava spada u kategoriju nepoljoprivrednih. Drugi važan zaključak jest da ima mnogo staračkih domaćinstava, što je poznato i iz ranijih istraživanja, ali je manje poznato da velik dio njih ima tzv. osobne prihode (mirovinu). Zbrajajući kategorije 3 i 8 iz tablice zapaža se da staračkih domaćinstava ima oko 18%, a kako i u kategorijama 5, 6 i 7 ima umirovljenika, sa dosta pouzdanosti možemo tvrditi da staračkih domaćinstava u selu ima između 25-30%. Mješovitih domaćinstava, tj. onih s prihodima od poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti, ima 20,9%, ali je realnost da i mnogi nepoljoprivredni slojevi imaju određene (najčešće naturalne) prihode od poljoprivrede, što znači da nisu posve izgubili poljoprivrednu komponentu u aktivnosti i prihodima. Osnovni je zaključak da golemu većinu zemljišnih posjeda, a to znači i velik dio zemljišnih kapaciteta, drže socioprofesionalni slojevi kojima je poljoprivreda dopunski ili uzgredni izvor rada i zarade. Sa stajališta potrebe za racionalnom i produktivnom poljoprivredom, ta je situacija vrlo nepovoljna. S druge strane, ona potvrđuje prije iznesene tvrdnje da je socijalna struktura sela amalgam vrlo heterogenih slojeva i grupa, sa prilično različitim položajem, aspiracijama i životnim situacijama.

literatura:

- BERGMANN, T.: Porodično gospodarstvo: problematika i razvojna tendencija. - *Sociologija sela*, 7 (1970), 27-28: 68-81
- FIRTH, R.: *Elements of Social Organization*. - C. Wats, 1951.
- KROEBER, A.: *Anthropology*. - New York, 1948. - 284 p.
- MENDRAS, H.: *Seljačka društva*. - Zagreb : Globus, 1986.
- LIVADA, S.: Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi. - *Sociologija sela*, 26(1988), 99-100: 35-48.
- PULJIZ, V.: Seljaštvo u Jugoslaviji. - *Sociologija sela*. 26 (1988), 99-100: 10-16.
- RADOMIROVIĆ, V.: *Reprodukcija seljačkog gazdinstva*. - Novi Sad: Radnički univerzitet R. Čirpanov, 1976. - 203 str
- REDFIELD, R.: *Peasant Society and Culture*. - Chicago, 1963.
- WOLF, E.: *Peasants*. - Prentice Hall, 1966.
- SHANIN, T.: Seljaštvo kao politički faktor, *Sociologija sela*, 6 (1968), 19-20: 25-43.

Milan Župančić

The peasantry and the modernization of farms

Summary

This article is centred around the peasantry and family farms in an attempt to analyze the basic dimensions of the transformation process among the peasant farms in the recent period in Croatia. The author based his views on theoretical literature and on research into this problem carried out by the University Institute for Social Research, especially on the results of the empirical project *Social structure and quality of life in Croatia*. It gives the most recent, although fragmentary, data about changes in certain features of peasant farms.

Крестьянство и модернизация крестьянских хозяйств

Резюме

Крестьянство и семейные крестьянские хозяйства являются центральными понятиями настоящего труда с целью раскрыть верную картину и рассмотреть основные объемы процесса трансформации крестьянства и модернизации крестьянских хозяйств в недавнем прошлом у нас. Автором использованы соответствующая теоретическая литература и до нынешних дней исследования этого феномена проведенных Институтом общественных исследований а в особенности результаты эмпирического исследования «Социальная структура и качество жизни в Хорватии». Это одновременно, (хотя и фрагментарные) данные новой даты о изменениях определенных характеристик крестьянских хозяйств.